
POLITIKAI DISKURZUS ÉS NEMZET

SZABÓ ILDIKÓ

Rendszerváltás és nemzeti tematika

BEVEZETÉS

A modern Európa történelmében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatartozás kérdései rendszerint nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalmi időszakokban. Ilyen időszakokban az emberek kevésbé foglalkoznak ezekkel, mivel úgy érzik, hogy „rendben vannak”. Konfliktushelyzetekben azonban a csoport-hovatartozások jelentősége megnő, és ha ezek válnak a kapcsolatok meghatározó elemeivé, képesek átszöni a magán- és a társadalmi élet szinte minden dimenzióját. Ilyenkor a nemzeti identitás kérdései minden más identitás (például a nem, társadalmi, családi, lakóhelyi, szakmai identitás stb.) kérdései fölé emelkedhetnek. Ennek veszélye különösen a közép- és kelet-európai térségben nagy.

Ha nem alakul ki társadalmi konszenzus abban, hogy mit jelent a nemzet, ki tartozik hozzá, valamint, hogy a nemzeti identitásnak milyen szerepe lehet a társadalom életében, a nagyobb politikai fordulatok nyomán szükségszerűen felértékelődik a nemzeti problematika, mert mind politikai kezelése, mind pedig köznapiságának értelmezése befolyásolhatónak ígérkezik. A huszadik században több olyan konfliktushelyzet volt Közép- és Kelet-Európában, amelyik aktivizálta és újrafogalmazta ezt a problematikát. Ilyen volt az európai pártállami rendszerek megdőlése is.

A rendszerváltás radikálisan átalakította a politikai, a társadalmi és a gazdasági struktúrát, megváltoztatta a mindennapi életet, és – a pártállami rendszer kiépüléséhez hasonlóan – alapvető mentalitásváltásra, reszocializációra is kényszerítette

a társadalmat. A nemzeti problematika *tematizálódott*: elemei át- és átszőtték a politikai diskurzusokat. Az új körülmények között sokaknak kellett újragondolniuk társadalmi, nemzeti, etnikai, politikai vagy éppen vallási hovatartozásukat és a másokhoz való viszonyukat, s a nemzeti problémák tematizációja e folyamat befolyásolásának egyik eszköze lett.

Magyarországon a nemzeti problematika tematizációja a trianoni békeszerződéssel vált intenzívebbé,¹ amikor nemcsak az állami szuverenitás korábbi határai veszítették érvényüket, hanem alapvetően megváltozott az állam és a korábbi (magyar és nem magyar nemzetiségű) állampolgárok közötti viszony, valamint az ország nemzetközi szerepe és kapcsolatrendszere is. Új politikai válaszokat kellett találni az olyan kérdésekre, mint mit jelent a magyar nemzet fogalma; kik tartoznak a nemzethez; milyen kapcsolata legyen a magyar államnak a szomszédos államokba került magyarokkal és milyen kapcsolata legyen a szomszédos államokkal. Emellett magyarázatot kellett találni a veszteségek okaira és politikai „terápiát” kínálni következményeire. Ezekre a kérdésekre azonban az első világháborút követően nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi társadalmi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókön is átívelően visszaigazolták volna. A második világháború nemcsak a nemzeti kérdésekre keresett politikai válaszok látványos csődje volt, hanem újabb nemzeti problémák (a magyar zsidóság nagy részének elpusztítása; a magyar állam és a többségi társadalom ezzel kapcsolatos felelőssége; a háborús felelősség; a trianoni határok visszaállítása; a nemzeti függetlenség kérdése) forrása is.

A nemzeti kérdések minden, a politikai rendszer egészét érintő fordulat után újra tematizálódtak. Erre a negyvenes évek végétől megszilárduló pártállami időszakban, majd az 1989–90-es rendszerváltással kezdődően került sor. A rendszerváltás úgy kényszerített jelentős csoportokat az önmeghatározások és hovatartozások újragondolására, hogy az átfogó, nagy közösségi alapkategóriák – a magyar társadalom és a magyar nemzet – nem tudtak konszenzuális és megnyugtató vonatkoztatási alappal szolgálni.

Dolgozatom egy nagyobb munka része, amelyben a rendszerváltást követő másfél évtizedben újrafogalmazódó nemzeti tematika² két, egymással összefogó aspektusát vizsgálom.³ Az egyiket a politikai erőterben mindig változó és versengő politikai narratívája jelenti, a másikat a (köznap) politikai szocializációban játszott szerepe. Az elmúlt másfél évtizedben a politikai diskurzusban folyamatosan jelenlévő nemzeti tematizációk rajzolták meg a legfontosabb törésvonalat a társadalmi csoportok között. Így a nemzeti tematika a politikai szocializációs folyamatok önálló tartalmi tényezőjévé is vált.

Az itt következő elemzésben a nemzeti tematikát mint politikailag vezetett narratívát veszem szemügyre. Azt vizsgálom, hogyan épült fel és milyen sajátosságai vannak, de röviden érintem a megelőző periódusra jellemző sajátosságait is.

1. A NEMZETI TEMATIKA PÁRTÁLLAMI ÖRÖKSÉGE

Az államszocializmus átírta minden korábbi vonatkoztatási csoport, így a nemzet korábbi koncepcióit is. Fogalmát a múlt helyett a jövővel kötötte össze, és alárendelte az internacionalizmusnak, ugyanakkor az országhatárok közé is szorította.⁴

A Rákosi-korszakban a politikai és a társadalmi nemzetfogalom szétvált egymástól.⁵ A hivatalos ideológia a nemzetet az internacionalizmusnak mint új minőségnek alárendelő, ebben feloldódó, történelmileg meghaladandó kategóriának tekintette; a szocializmus nemzeti elfogadását pedig csak idő kérdésének⁶. A nemzet mindössze a világ „dolgozó népeinek” és a „szocializmust építő nemzetek” internacionalista közösségének átmenetileg megkerülhetetlen előszobája volt. Az internacionalizmus fogalomköre egyúttal arra is jó volt, hogy egyfajta paravánként eltakarja a történelmileg halmozódó – és a pártállami rendszerrel csak tovább gyarapított –, megoldatlan nemzeti kérdéseket.

A nemzet egyik leggyakoribb említési formája 1948-tól kezdődően a „dolgozó nép” volt. Ez az osztályalapú kifejezés különösen az 1956 előtti időszakban azt fejezte ki, hogy a „nem dolgozók” (a korábbi uralkodó osztály tagjai) nem tartoznak bele a nép fogalmába.⁷ A másik fogalom a proletár nemzetköziségen belül értelmezett „szocialista magyar nép” fogalma volt. Ez az ideológiai alapú nemzetfogalom már az új típusú nemzettudat meglétét kívánta igazolni. A fogalmak azonban elmosódtak és átélhetetlenek voltak, a nemzeti tematika összességében halvány volt, és alárendelődt a szocializmus építésére koncentrálni tematikának. A nacionalizmus mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszakban az előző rendszer tartozékaként számon tartott és mintegy automatikusan meghaladott problémának minősült, még ha felbukkanása veszélyesnek is számított, olyasvalaminek, ami más, mint a „szocialista hazafiság”, és ami ellen ideológiai eszközökkel kell küzdeni. Az ideológusokat, irodalmárokat, történészeket egyaránt mozgósító küzdelem többször is felplálgolt: 1949-ben (Mód, 1949), 1959-ben (amikor az MSZMP kiadta „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” szóló téziseit) és 1967-ben (az Élet és Irodalom „Kicsi ország”-vitéjével).⁸

A nemzeti tematikát az ötvenes években a Szovjetunióval és a szocialista országok közösségével, a kommunista párttal, a dolgozó néppel és a szocialista ember eszményével kapcsolatos tematizációk alkották. A nemzet a harc és a győzelem pólusain

tematizálódott: a harc a munka frontján, a sportban és az országban mindenütt minden pillanatban folyt a párt vezetésével, az élmunkások rohamcsapatával, a munkásosztállyal, a dolgozó néppel. A barát, szövetséges a Szovjetunió és a szocialista országok nagy családja volt, az ellenség pedig az osztályellenség, az osztályidegen, a reakció, a klerikális reakció, az imperializmus és az imperialista, a kulák, az opportunisták. A sportgyőzelem nemzet dicsőség volt, a vereség nemzeti tragédia (Kiss B., 2000).

A „szocialista nemzet” koncepciójának – ellentétben az előző és az ezt követő korszak nemzeti tematikájával – nem volt szociológiai értelemben átélhető és behelyettesíthető tartalma, és ezért számottevő társadalmi bázisa sem; magáról a nemzeti problematikáról nem lehetett nyíltan beszélni. A két világháború közötti nemzeti tematika elemei az intézményes szocializációtól elkülönülő családi szocializációban éltek tovább. A többség nem rendelkezett olyan identitásmintákkal, amelyek megfeleltek volna a politikailag intencionált internacionalizmus elvárásainak. Az 1956 előtti időszakban a társadalomban élő nemzetfelfogásokból nem sok tudott kifejeződni. A társadalomban élő nemzetfogalmak kifejeződésének a népi kultúra és az állami rangra emelt, szelektált és kontrollált történelmi és kulturális örökség⁹ volt a politikailag megengedett formája.

1956 után már nem sokan hittek abban, hogy a létező szocializmusnak lenne alternatívája. Ez sokakat tett reformkommunistává. De a rendszer reális alternatívájában azok sem hittek, akik nyíltan elhatárolódtak tőle. A hatvanas évek végétől kezdve a társadalom mindinkább olyan, megváltoztathatatlan természeti adottságnak tekintette a rendszert, amellyel együtt kell élni. Ugyanakkor a *modus vivendi* életfilozófiája is hozzájárult ahhoz, hogy az emberek személyes életük szintjén fokozatosan felszabadítsák magukat a rendszer kényszerei alól.

A pártállami korszak nemzetfelfogása összességében az államnemzeti koncepciót erősítette a társadalomban. Ezt valószínűsítették a hetvenes években végzett közvélemény-kutatási eredmények is.¹⁰ A 80-as évektől egyre nyíltabban lehetett beszélni a nemzeti problémákról is. Az alapvető kérdéseket azonban (a nemzeti függetlenség, a Szovjetunióhoz való viszony és a politikai rendszer társadalmi elfogadása, valamint a határon túli magyarokhoz fűződő viszony) nem lehetett nyíltan feltenni. A szomszédos országok magyar lakosságának helyzete a kezdetektől tabunak számított, akárcsak a romániai és a csehszlovákiai állami nacionalizmus és Magyarország szomszéd államokhoz való viszonya. Ezek a kérdések csak a Kádár-korszak utolsó éveiben tematizálódtak.¹¹

Amennyiben mégis beszélhetünk a pártállami rendszer egyre halványabb „szocialista nemzet”-koncepciójával szemben valamilyen általános, a társadalom nagy részét átfogó nemzeti érzü-

letről, úgy ezt a továbbélő és az újabb kollektív sérelmek integráló hatásainak tulajdoníthatjuk. A történelmi sérelmek, az elszenvedett jogtalanságok és az állampolgári másodrendűséget újratermelő hétköznapi frusztrációk egy negatív kollektív tudatot erősítettek: a sértett nemzet tudatát. Ez sajátos ressentiment-ben kötötte össze az embereket. A politikai intenciójú szocialista nemzetkonceptióval szemben spontán módon formálódó nemzeti ressentiment sokáig megmaradt a kollektív érzelmek szintjén, és csak a nyolcvanas években kezdett tematizálódni a hivatalos nemzeti tematika egyfajta értelmiségi távolításában,¹² majd egyre nyíltabb elutasításában.

A korszak identitásában a kollektív sérelmek egyfajta rejtett sorsközösségtudatát alakították ki az érintett csoportokban, és hozzájárultak a történelmi alternatívátlanúság és reménytelenség intenzív átéléséhez, amely a rendszertudat legtartósabb elemének bizonyult. A Kádár-rendszer konszolidációját követően és a 1962-es és 1968-as gazdasági reformok nyomán, valamint még inkább a csehszlovákiai bevonulás után már nagyon sokan hitték, hogy az ember csak akkor tudja megvalósítani szakmai céljait és befolyásolni a közéletet, ha belép a pártba.¹³ Ezért elfogadták a hatalom szövetségést kereső kezét.

2. A NEMZETI KÉRDÉSEK ELŐTÉRBE KERÜLÉSE

A Kádár-korszak utolsó évtizedében az internacionalizmus, illetve a szocialista nemzet eszméjének már éppúgy nem volt gyakorlati jelentősége, mint a politikai ideológia egyéb elemeinek sem. A szocialista és a kommunista társadalmi rendszer ideológiájának egésze fokozatosan erodálódott. A „szocialista nemzet” fogalma egyre jobban kikopott a hivatalos politikai diskurzusokból. A külső és belső bomlás felgyorsulásával párhuzamosan jelentése bizonytalanná vált, tartalmilag kiüresedett. Ebben a légüres térben azonban fokozatosan lehetővé vált a nemzetnek a korábbi ideológiaiilag definiált vonatkoztatási csoporttól eltérő vonatkoztatási csoportként való nyilvános tematizációja. A nyolcvanas évekre felerősödő demokratikus ellenzék egész tevékenysége, a szamizdat irodalom egésze a korábban nyilvánosságot nem kapott témákkal, ezen belül a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos írások¹⁴ és a népiek¹⁵ kísérletei közvetve a szocialista nemzet fogalmával ellentétben egy másféleképpen értelmezett nemzet fogalmát vázolták fel (Csizmadia, 1995).

A „sértett nemzet” ressentiment-ja kétélű volt. Alapot jelentett a rendszerrel való együttműködésre, de az együttműködés felmondására is. Az 1988. június 27-i budapesti Erdély-tüntetés egyik üzenete éppen a nemzet egyik lehetséges – és a szocialista nemzet fogalmához képest igencsak szentségtörő – értelme-

zése volt: az, hogy a nemzet országhatároktól függetlenül is fel-fogható, de másképpen, mint ahogy ezt az internacionalista nemzetfogalom vizionálta.¹⁶

A nyolcvanas években a kommunista rendszer elfogadása és elutasítása közötti határvonal már nem annyira az egymástól jól elkülönülő társadalmi csoportok között húzódott, hanem inkább az egyéneken belül. Az emberek egyszerre voltak a rendszer hívei és ellenfelei; egyszerre voltak „kint” és „bent”. Az igazi különbségek az azonosulás és az elhatárolódás mértékében és formáiban voltak.

A 80-as évek végére körvonalazódtak az alapvető politikai elvek, értékrendszerek és megosztottságok (Csizmadia, 1995). A nemzeti tematika fokozatosan előtérbe került, és szerepet játszott a rendszer belső eróziójában, amennyiben a nyilvánosan rendelkezésre álló csoport-hovatartozásokhoz képest újak lehetőségét hordozta magában.¹⁷ A késő Kádár-korszakban egyre inkább fel lehetett tenni azokat a kérdéseket, amelyek az emberek társadalomban elfoglalt helyére és identitására vonatkoztak. A nyilvánosságra felszabadítóan hatott a gorbacsovi glasznoszty is. Előbb a második, majd az első nyilvánosságban is egyre gyakrabban került szóba a nemzeti identitás eszmétörténete, a szomszédos országokban élő magyarok helyzete, a nemzeti kisebbségek kérdése, a zsidóság második világháború előtti, alatti és utáni sorsa, valamint a többség és a kisebbségek viszonya.

A nemzeti tematika újraéledésében a politikai és a kulturális elit egyaránt közreműködött. A nemzeti problematika fontosságában valamennyi, a rendszerrel szemben álló vagy ezt átalakítani vagy megreformálni akaró politikai aktor egyetértett, legfeljebb a megközelítésében és a kezelésében voltak közöttük különbségek.¹⁸ A nemzeti témakonstrukciók politikai rejtettsége, kódoltsága és a hatalommal szemben álló csoportok „politikai sorsközössége” sokáig elrejtette a véleményformáló értelmiségi csoportok között lévő szemléleti különbségeket. Így az „írás-tudó értelmiség” a valóságosnál egységesebbnek látszott. Csak a rendszerváltással kialakuló új politikai struktúrákban és a kibontakozó új politikai diskurzusokban derült ki, hogy a nemzeti tematikának milyen sok rétege van, és hogy a nemzet fogalma milyen sokféleképpen konstruálható meg.

A rendszerváltást sokkal inkább előrevetítette a társadalom akutan rossz közérzete,¹⁹ mint amennyire az prognosztizálható lett volna a tények alapján. A rossz társadalmi közérzet frusztrált nemzettudattal, de paradox módon sokáig relatív nemzeti büszkeséggel járt együtt. Az emberek tudták, hogy a „szocialista tábor legvidámabb barakkjában” rosszabb az élet, mint a nyugati országokban, de azt is, hogy jobb, mint a többi szocialista országban. A bukásra nem sokan számítottak, de csak keveseknek volt ellenére. Nem katarzist váltott ki, mint ott, ahol

hirtelen omlott össze a rendszer (például az NDK-ban vagy Romániában), inkább megkönnyebbülést, mivel a fokozatos bomlás a változásokhoz több alkalmazkodási lehetőséget és több belső önállóságot kínált. Anélkül következett be, hogy a társadalom többsége aktívan közreműködött volna benne. Paradox módon ebben a rendszer professzionális működtetői²⁰ is fontos szerepet játszottak a politikai rendszer és a gazdaság megreformálásának kísérleteivel (Csanádi). A rendszer Magyarországon akkor bukott meg, amikor már naturalizálódott, és amikor az emberek már a többi szocialista országhoz képest sem érezték jobbnak a magyarországi helyzetet.²¹

3. A NEMZETI TEMATIKA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI POLITIKAI ÖNMEGHATÁROZÁSOKBAN

A nyolcvanas évek végén Magyarországon már a kilencedik hatalomváltásra került sor – és még csak először szabad választás az eredményeképpen²². A rendszerváltás úgy következett be, hogy a nemzeti problematika megoldatlan, történelmileg lezáratlan volt, és a rendszerváltást követő másfél évtizedben sem zárult le.²³ Újdonság ugyanakkor, hogy a nemzet mint olyan nyíltan politikai önérték lett. Az első szabad választásokon színre lépő jobboldali pártok választási kampányában a nemzeti jelleg már mint önálló politikai érték jelenik meg.

Mivel magyarázhatjuk, hogy a rendszerváltás után a politikai önmeghatározásokban a nemzeti tematika jutott meghatározó szerephez? A demokratikus (majd az európai) alaptematika akkor dolgozódott ki a nyugati világban, amikor a nemzet értelmezésével kapcsolatos problémákra (a többség és a kisebbségek viszonya, a nemzeti és az állampolgári identitás viszonya) hatékony politikai megoldásokat tudtak kínálni, és e problémák társadalmi feldolgozására jól működő intézmények álltak rendelkezésre. A demokratikus tematika lényegét tekintve összhangban volt a társadalmi gyakorlattal és az állampolgári szocializáció modelljével. Az összhang egyfajta prevenciót és garanciát jelentett a nemzeti problémák társadalmi feldolgozására is. A nemzeti és az állampolgári identitás viszonya alapvetően jól működő, a problémákra folyamatosan reflektáló, megújulásra és korrekcióra képes szocializációs rendszerben csiszolódott. A demokratikus deficittel küszködő közép- és kelet-európai országokban azonban ezek a folyamatok nem mentek végbe. Ha fel is bukkantak más közösségi alaptematikák, kevésbé dolgozódtak ki, kevésbé intézményesültek és kevésbé váltak az önmeghatározások integratív tényezőivé.

Magyarországon nem a – történelmileg a nemzeti tematikát követő – demokratikus tematika, hanem éppen a nemzeti tematika volt képes ellátni – az anómiás időszakokban, nagy sorsfor-

dulók idején különösen felértékelődő – rendszerstabilizáló funkciókat. A republikánus hagyományok, amelyek az 1848–49-es forradalom és szabadságharc révén szorosan kötődtek a szabadságvágy és a nemzeti azonosságtudat nagy integratív erővel rendelkező, kollektív élményéhez, demokratikus megerősítések híján nem váltak a kollektív mentalitások markáns tartalmi elemeivé (ahogy például Franciaországban a republikánus hagyományok). Viszont a mai napig ezek határozzák meg a nemzeti azonosságtudat forma- és szimbólumvilágát (helyszínek, emlékhelyek, ünnepnapok, jelképtértékű személyiségek, nemzeti zászló, kokárda, Kossuth-címer, Kossuth-nóta, versek, dalok stb.). A nemzeti tematika rendszerstabilizáló funkciójának előtérbe kerülését figyelhettük meg a két világháború közötti időszakban (amikor a trianoni békeszerződés és következményei, valamint a hozzá való viszony határozta meg a nemzeti tematikát) és az 1989–90-es rendszerváltás után is. Ez elválaszthatatlan attól a tényről, hogy a történelmileg megoldatlan nemzeti problémák a 20. század folyamán hangsúlyosan voltak jelen a társadalom életében, sőt, a rendszerváltás óta eltelt másfél évtizedben is fennmaradtak. A fordulatok e problémák újrafogalmazásának és megoldásának a lehetőségét hordozták magukban, és a politikai hatalom megszilárdításának vagy megszerzésének igénye felértékelte a nemzeti identitás politikai eszközökkel történő formálásának lehetőségeit.

Annak hátterében, hogy a nemzeti tematika minden nagy politikai fordulat után előkerült, újrafogalmazódott és napirenden tudott maradni, egyaránt találunk strukturális okokat, olyan történelmi eseményeket, amelyek több politikai korszakon áthúzódva is feldolgozatlanok maradtak és olyan mozzanatokat, amelyek a rendszerváltással kialakult helyzetben gyökereznek.

a) Strukturális okok

A nemzet minden fogalmi és tartalmi változatossága, dinamikája és gazdag értelmezési lehetőségei mellett olyan átfogó kategória, amely így vagy úgy, de mélyen beépült az emberek önazonosságába. A nemzeti azonosságtudatnak olyan mélyrétegei vannak, amelyek ellen tudnak állni a gyors történelmi fordulatoknak. Ezért ezekben az időszakokban, amikor úgy tűnik, minden megváltozik, a nemzethez való tartozás egyfajta kapaszkodót kínálva a folyamatosság érzését képes kelteni a radikális változások közepette. A társadalom tagjai számára a nemzet maradt minden fogalmi ellentmondásossága és változékonysága ellenére az egyetlen, a történelmi folytonosság próbáját is kiálló hovatartozási nagycsoport.

Magyarországon a politikai fordulatok az addigi társadalmi struktúrákat is szétzilálták, és hatással voltak a kollektív iden-

titásokra. Nyomukban a társadalmi struktúrában elfoglalt helyek rendszerint radikálisan átrendeződtek, az addig érvényesnek tűnő (és a modern társadalmak stabilitásában és társadalomlélektani elfogadásában alapvető) mobilitási pályák pedig megtörttek. A nemzeti tematika lehetőséget kínált közösség-konstrukciókra és

-rekonstrukciókra. Minden más tematikánál alkalmasabbnak bizonyult arra, hogy a kollektív önmeghatározások legfontosabb szervezőeleme legyen. Ezt a lehetőséget különösen a Horthy-rendszer aknáztta ki a trianoni döntéssel összefüggésben kialakított nemzetpolitikájával (beleértve ebbe állami rangra emelt antiszemitizmusát és szomszédsági politikáját is), szocializációs modelljével és nemzeti tematikájával. Összességében azonban a modern magyar társadalom történetének egészére igaz, hogy nem a bizonytalan, változó és kiszámíthatatlan értékrend alapján álló állampolgári közösség, nem az áttekinthetetlen és gyakran mesterségesen összezilált társadalmi struktúrában elfoglalt, nehezen értelmezhető hely, nem is a vallás, hanem a nemzet játszott kitüntetett szerepet az identitásban.

A nemzeti tematika számíthatott a nemzeti identitás kérdései iránti társadalmi érdeklődésre. Nem helyettesítette a nemzeti problémák politikai megoldását, de témakonstrukciói kijelölték az egyén helyét egy makroközösségben. Elsősorban érzelmi és szimbolikus koordinátákat kínált a nemzeti problémák közötti eligazodáshoz, mintegy eltakarva a társadalomban és az állampolgári közösségben elfoglalt hely bizonytalanságát és értelmezési nehézségeit.

b) A múlthoz való viszony

A nemzeti tematika fennmaradásának további – és talán legfontosabb okaként – a nemzeti problematika lezáratlanságát és ezzel összefüggésben a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos társadalmi konszenzus hiányát említhetjük.

A nemzeti identitás a 20. század folyamán több történelmi eseményt – köztük a két világháború magyar vonatkozásait – és kollektív élményt nem tudott feldolgozni: a) Magyarország belépését az első világháborúba, a trianoni döntés háttérét és a Horthy-korszak nemzeti kérdésekkel kapcsolatos kül- és belpolitikáját;²⁴ b) Magyarország belépését a második világháborúba és a magyar holokausztot; végül c) az 1956-os forradalmat és az utána következő korszakot. Ezek megítélésében nem alakultak ki olyan történelmi evidenciák, amelyek a köznapi történelmi tudat számára is megbízható kiinduló alapot tudnának nyújtani, és amelyek egyfajta tudásszociológiai alapját képeznék a nemzetről való gondolkodásnak. A feldolgozatlan eseményekhez feldolgozatlan vagy nem eléggé feldolgozott kollektív élmények

(háborús események, munkaszolgálat, deportálások, munka- és haláltáborok, német és szovjet megszállás, hadifogság, kényszermunka, áttelepítés, kitelepítés, kuláküldözés, menekülések, lakosságcserek) és kevésbé tisztázott felelőségek kapcsolódhatnak.²⁵

c) A nemzeti tematika mint a demokratikus tematika pótléka

A rendszerváltás után a nemzeti problémák nem tudtak feloldódni a demokratikus tematikában, mivel ez a tematika kevésbé támaszkodhatott az állampolgári identitásokba beépült tartalmakra, normákra, értékekre. Létrejött ugyan a többpártrendszer és kiépült a demokratikus intézményrendszer, ez azonban nem jelentette automatikusan egy olyan, demokratikus politikai kultúra kialakulását is, amely nemcsak az új struktúrák társadalom-lélektani elfogadásában merül ki, hanem működésük társadalmi kontrolljának a módjában is kifejeződik. Ez kedvezett a nemzeti tematika előtérbe kerülésének, mivel ez a tematika, hasonlóan a demokratikus tematikához, ugyancsak alkalmas a politikailag megformált valóság értelmezésére.

A formálódó magyar többpártrendszerben kellő társadalmi tudás és tapasztalatok híján nem volt könnyű sem a jobboldaliság-baloldaliság tengelye mentén, sem pedig a szocialista-liberális-konzervatív eszmerendszer alapján eligazodni és értelmezni a köznapi politikai identitásokat.²⁶ A pártok és szavazóik egyaránt változtak.²⁷ Még az 1998-as választások idején is erősebben polarizálta a különböző pártok híveit a szocializmus elutasítása, illetve el nem utasítása, mint a jobboldaliság, a baloldaliság vagy a liberalizmus (Marián-Szabó I., 1999: 114–128). Így a történelmileg a nemzeti tematikát követő demokratikus tematikához képest felértékelődtek a nemzeti tematika csoportkohéziót erősítő funkciói. Úgy is mondhatnánk, hogy a társadalom tagjai számára minden fogalmi ellentmondásossága és változékonysága ellenére a nemzet maradt az egyetlen, a történelmi folytonosság próbáját is kiálló hovatartozási nagycsoport, és a nemzettel kapcsolatos kérdésekhez való viszony a politikai önmeghatározások egyik legfőbb tényezőjévé vált.

Ugyanakkor a nemzeti identitás bizonytalanságai egyfajta politikai kihívást jelentettek, hiszen a nemzeti tematika közvetlen tárgya nem mindig maga a nemzet vagy valamilyen, nyilvánvalóan nemzeti kérdés. Gyakran közvetlenül valamilyen társadalmi problémáról, politikai jelenségről, konkrét eseményről szól, és csak ezeken keresztül, közvetetten kapcsolódik valamely nemzeti problémához. Ezt a közvetettséget jól lehet hasznosítani a célcsoportok megszólításában. Így a nemzeti tematika minden más tematikánál alkalmasabbnak bizonyult arra, hogy a politikai önmeghatározások legfontosabb szervezőeleme legyen.

A nemzeti tematika legitimációs kapacitása a demokratikus tematika legitimációs deficitjével felértékelődött. Diszkurzivitása lehetőséget biztosított a politikai aktorok számára az új helyzeteket kísérő legitimációs deficit csökkentésére és saját pozícióik erősítésére.²⁸ A nemzettel kapcsolatos témák képesek a megcélzott csoportok érzelmi, illetve szimbolikus szükségleteit kielégíteni.²⁹ Alkalmasak tehát arra, hogy segítségükkel akkor is tudják növelni támogatottságukat, ha ezt társadalompolitikai eszközökkel nem tudják megtenni. Emellett a nemzeti tematika abból a szempontból is „jó szolgálatot” tud tenni a mindenkori politikai aktoroknak, hogy segítségével el lehet fogadtatni a különböző társadalompolitikai, gazdaságpolitikai vagy éppen külpolitikai törekvéseket (vagy erre kísérletet lehet tenni) akkor is, ha ezek társadalmi támogatásának nincsenek meg a demokratikus intézményi feltételei.

d) A nemzeti tematika a csoportviszonyok értelmezésében

A rendszerváltást érzelmi, kulturális és gazdasági örökségét tekintve is erőteljesen rétegzett társadalom élte meg. Ehhez azonban nem voltak meg a társadalmi tudatban a világot értelmező és elrendező gondolkozási minták. Az államszocialista örökséget fel kellett dolgozni. Az elmúlt rendszert valahogy le kellett írni, a benne játszott szerepeket pedig értelmezni. Az első szabad választások előtti időszakban, a nyolcvanas évek közepétől egyre láthatóbban a pártállami rendszerhez való viszony volt a legfontosabb törésvonal. Az első szabad választások utáni első kormányzási ciklus a múlttal való szembenézés jegyében telt el, aminek eredményeként rendszerint a mindenkori mások eredendő bűnössége és a bűnösségüket a fejükre olvasók eredendő ártatlansága derült ki. A múlttal való szembenézés egyidejűleg zajlott a hatalom újrafelosztásával, a társadalmi térben elfoglalt pozíciók újbóli meghatározásával, valamint a csoportérdekeket megjelenítő intézmények kiépülésével. Így a csoportkonfliktusok kiéleződtek. A kilencvenes évek elejét a politikai, világnézeti és etnikai hovatartozások bonyolult szövedékével kapcsolatos csatározások kísérték.

A múlt feldolgozását megnehezítette, hogy a magyar társadalom erőteljesen integrálódott az előző rendszerbe. Az embereket sokáig megosztotta, hogy ki párttag és ki nem (a Magyar Szocialista Munkáspártnak 1988-ban több mint 800 ezer tagja volt), hiszen a párttagság kétségtelenül kisebb-nagyobb előnyökkel járt. A nyolcvanas évek azonban a gyakorlati együttműködés és az érzelmi elhatárolódás szimbiózisának valamennyi változata már ugyanúgy előfordult a párttagok, mint a pártönkívüliek körében (Nagy L. G. 1989). Az emberek számon tartották ugyan, hogy ki párttag, de ennek egyre kisebb volt a

jelentősége, ahogy ezt a reformkommunisták növekvő népszerűsége is mutatta, akik a közvélemény-kutatások szerint a rendszerváltás idején az ország legnépszerűbb politikusai voltak.

Az új politikai rendszerre várt az a szerep, hogy kezelje az előző rendszerben elszenvedett és évtizedek óta feldolgozatlan (sokáig nyilvánosan el sem ismert) sérelmeket. A kutatások azt mutatták, hogy a sérelmek a társadalom jelentős rétegeit érintették, és a nemzedékváltás ellenére is élénken tovább éltek emlékezetükben.³⁰ A sérelmek listája a kemény diktatúra éveinek súlyos jogsértéseitől az állampolgári megalázottság hétköznapi élményeig terjedt. A sérelmek feldolgozását azonban nehezítette, hogy a Kádár-korszakban lehetőség volt egyéni különalkuk megkötésére. Az ötvenes évek vesztes csoportjai (vagy leszármazottaik) – a polgári rétegek, az értelmiségiek, a vagyonos parasztság – a hetvenes években már előnyös társadalmi pozíciókat foglalhattak el. A békés rendszerváltás pedig azoknak kedvezett, akik előnyös starthelyzetben voltak.

A társadalomnak egy olyan politikai valóságot kellett újratulnia, amely még maga is változik, s amelynek mégoly csökevényes előzményeiről is csak keveseknek vannak személyes tapasztalataik. Korábban nem ismert pártokat és ideológiákat kellett egymástól megkülönböztetni, új törvények, szervezetek és intézmények világában eligazodni, sokáig illegálisnak vagy féllegálisnak számító értékek új politikai árfolyamát megtanulni. Az átszocializálódás próbára teszi a társadalom teherbíró képességét. A régi tudásból szinte semmi sem érvényes, azok a tudáspanelek pedig, amelyek megkönnyítenék az új viszonyok logikájának megértését, még nem kristályosodtak ki.

Az újratanulással járó terhek az identitások újrafogalmazásának nehézségeivel egészülnek ki. A társadalom tagjainak szembe kell nézniük egész eddigi életükkel, és tisztázniuk kell a múlthoz való viszonyukat, és meg kell találniuk helyüket az átrendeződő társadalmi és politikai struktúrában. Emellett pedig új életstratégiákat kell kialakítaniuk.

Ahhoz, hogy az egyén biztonságosan mozogjon a társadalomban és fel tudja építeni a maga társadalomképét, tudással kell rendelkeznie a társadalom tagolódásáról. Ha a szocializáció során megtanulja, hogy hol helyezkedik el a társadalmi és a politikai struktúrában, egyúttal azt is megtanulja, hogy milyen mikro- és makrocsoportokhoz tartozik, kikkel közesek az érdekei, kik a szövetségesei és kik szolgálnak neki mintául. Az elmúlt rendszerben azonban a szocializációt nem orientálták olyan világképek, amelyek leképezték volna a strukturális, politikai és társadalom-lélektani tagoltságot. A kollektivitás jegyében szocializáló rendszer a valóságban társadalmi magányosságra szocializált: bizonytalanságban hagyta az embereket társadalmi hovatartozásukat illetően. A társadalom tagjainak nem alakult ki megbízható képük a csoportviszonyokról.

A rendszerváltó magyar társadalom lélektanilag is megosztott volt. Ez a tény azonban éppúgy hiányzott önmagára vonatkozó, nyilvános tudáskészletéből, ahogy a politikai megosztottság ténye is. A kollektív élményekben, világképekben és valóságértelmezésekben meglévő különbségek nem váltak a nyilvános kommunikáció tárgyaivá. Az emberek inkább sejtették, mint tudták, hogy hol húzódnak az őket megosztó társadalomlélektani törésvonalak. A sejtelmek elősegítették ugyan a tájékozódást, de a különbségeknek nem volt olyan meghatározó jelentőségük, mint a rendszerváltás után, mivel nem alakultak ki közmegegyezésen alapuló kategóriák a csoportok elkülönítésére és megnevezésére. A társadalmi és politikai struktúra mindvégig nem engedett meg olyan csoportidentifikációkat, amelyek a rendszerváltással meginduló strukturális átrendeződések társadalomlélektani alapjául szolgálhattak volna.

A két alapkategória, a társadalom és a nemzet közül az elvontabb nemzet tűnt a változásokkal szemben ellenállóbbnak. A társadalom egésze átrendeződőben volt, a benne elfoglalt korábbi helyek meginogtak vagy érvényüket veszítették. A korábbi tájékozódási pontok megszűntek, az új helyzet pedig sokakat késztetett arra, hogy feltegyék maguknak a kérdést: kik is ők; kikhez tartoznak és kikhez nem; hol helyezkednek el a társadalom egészében és hol szeretnének benne elhelyezkedni; valamint, hogy a változások kavalkádjában vannak-e olyan vonatkoztatási csoportok, amelyek tájékozódási alapul szolgálhatnak a társadalmi és politikai térben. A társadalmi és politikai változások és a személyes helyzetek értelmezéséhez szükséges tudásszociológiai kapaszkodók híján a közgondolkodásban felértékelődött a nemzet mint a társadalomnál kevésbé változónak érzett nagycsoport, és ezzel együtt a nemzeti identitás és a csoportközi viszonyok (köztük a többség és a kisebbségek közötti viszonyok) problematikája. Ez a problematika sokak számára tudta nyújtani a kompetencia érzetét, és mintegy magyarázni lehetett vele az aktuális történéseket.

Más csoporttagságokhoz – a tűnékeny, képlékeny és követhetetlen státusidentitásokhoz, valamint a történelem során sokszorosan diszkreditálódott és sokszorosan átfogalmazott politikai csoportidentitásokhoz – képest a nemzethez való viszony szempontjából értelmezett csoportok a saját, nem külső kényszerektől függő, vállalható közösségi tagságot kínálták. Ha a rendszerváltással a politikai színpadra lépő szereplők nem is reprezentálták a társadalomban egymás mellett élő nemzetfelfogásokat, ezek sokszínűségét megjelenítették.

A szabadabbá váló csoportszerveződés és a társadalom szerkezetének átalakulását kísérő érdekonfliktusok egyaránt kedveztek annak, hogy az új viszonyok percepciójában a nemzeti és a státusidentitások összekapcsolódjanak. Megfogalmazódtak azok az ideológiák, amelyek a szociális és történelmi sé-

relmekre úgy kínáltak gyógyírt, hogy nemzeti és etnikai alapon értelmezték őket. A nemzeti és etnikai kategóriák – ha sokáig látensek is voltak, de – készen voltak, míg a társadalmi tagolódást autentikusan leíró kategóriák hiányoztak.

4. A nemzeti tematika a jobboldalon

A rendszerváltás utáni politikai pártok mindegyike a magáénak érezte a *nemzeti problematikát*. A rendszerváltás idején és közvetlenül a rendszerváltás után még a nemzeti dimenzió az új politikai mező minden szereplőjét összekötötte az előző rendszerhez való viszonyában, amelyet nemzetietlennek tartottak.³¹

A nemzeti tematika a rendszerváltással átrendeződött és új elemekkel bővült. Leglátványosabb eleme a revitalizálódott kultúrnemzet-konceptió volt. A politikai diskurzusokban több olyan téma jelent meg, amelyek a két világháború közötti nemzeti tematikát jellemezték. Ilyen volt a határokon túli magyarok helyzete, a szomszéd népekhez és a magyarországi zsidósághoz való viszony, valamint a nagyhatalmakhoz és általában a Nyugathoz való viszony. Immár teljes nyíltsággal fogalmazódott meg az országhatárokon átívelő magyar nemzet koncepciója.

Az első szabad választásokat megnyerő MDF miniszterelnök-jelöltjének, Antall Józsefnek a győzelem éjszakáján elhangzott, híres mondata, hogy „lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke vagyok” mutatja, hogy milyen szintű volt a kultúrnemzet-konceptió politikai revitalizációja. A nyomában kibontakozó, rendkívül heves vita pedig, amelyben a baloldali és a liberális pártok elutasították ezt a gondolatot, jelezte, hogy a politikai pártok között az egyik lényeges különbség valóban a nemzet felfogásában és abban van, hogy a nemzeti problémákra milyen megoldásokat tartanak jónak. Hamar kiderült, hogy a többpártrendszer létrejöttével a nemzeti tematika minden párt számára mást jelentett. Az új politikai térben legitimitásukat kereső politikai aktorok számára a nemzeti tematika ilyen vagy olyan megközelítése társadalmi támogatottságuk biztosításának egyik lehetőségévé vált.

A nemzeti tematika a rendszerváltást követően alapvetően a jobboldali politikai aktorok³² tematikája lett.³³ A jobboldal szerkezeti, szervezeti és értékrendbeli kikristályosodásának, pártosodásának folyamatában szerepet játszó közösségi kulcsfogalmak – a *nemzet*, a *család* és a *kereszténység* – sorában a legfontosabb szerep a nemzet fogalmának jutott.³⁴ A nemzet is, a kereszténység is alkalmas ugyan arra, hogy a hozzájuk kapcsolódó ideológiák újraéledjenek és előtérbe kerüljenek, de a vallási szempontból sokszínű, ugyanakkor erősen szekularizálódott Magyarországon a nemzeti tematika alkalmasabb volt a hatalom újraelosztásával és az önmeghatározással járó politikai csa-

ták megvívására, mint a keresztény tematika.³⁵ Kiemelve az államszocialista politikai rendszer deficitjei közül a nemzeti szempontok háttérbe szorítását és a nemzeti tematika ideológiai bekebelezését, a nemzet újrafogalmazásával, újraértelmezésével, politikai és társadalmi konvertálhatóságának kihasználásával lehetett a leginkább elhatárolódni mind az előző politikai rendszertől, mind pedig a politikai versenytársaktól.

A nemzeti tematika a jobboldali politikai pártok³⁶ (MDF, FKGP, MIÉP, 1997-től a Fidesz) önmeghatározásában sikeres volt. A „nemzeti” önmeghatározásuk része lett.³⁷ A rendszerváltás óta eltelt időszakban általánosan elterjedt a „nemzeti oldal” meghatározás. Ezt a kifejezést nemcsak a jobboldali pártok használták önmaguk megnevezésére, hanem a többi politikai párt is így nevezte őket. A médiában is ez az összefoglaló elnevezés vált általánossá.³⁸ A társadalomnak a pártállami időszakban a rendszerrel szembeni nemzeti ressentimentje alkalmas volt arra, hogy a rendszerváltás után az előző rendszer jogutódainak tekintett politikai párttal szemben is integrálja a társadalomnak azt a részét, amelyik annak idején vesztesnek érezte magát.

A nemzet politikai konstrukciója, az állampolgári közösségek nemzeti definíciója, nemzeti identitásminták kidolgozása és a nemzeti tematika pártpolitikai megjelenítése a leginkább az 1996 utáni Fidesznek sikerült. A „nemzeti oldal” és a „nemzeti elkötelezettségük” meghatározások elterjedésével azonban a nemzeti szempontú politikai és társadalmi megkülönböztetéssel az MDF is rendszeresen élt.³⁹

A nemzeti kérdések összekapcsolódása a jobboldallal *kétosztatú társadalomképet* sugallt, mégpedig nemcsak politikai, hanem erkölcsi értelemben is. Az egyik oldalra kerültek a nemzetiek – ez lett a „nemzeti oldal” –, a másikkra a nemzetietlenek: a szocialisták és a liberálisok, akik *a)* a volt kommunista rendszerhez kötődnek (ennek a hívei, kiszolgálói, ügynökei, utódai, illetve akik ma is kommunisták) és *b)* erkölcsi szempontból kifogásolhatók.⁴⁰ A jobboldali pártok között legfeljebb csak abban volt különbség, hogy ezt a kétpólusú modellt milyen intenzíven kommunikálták.⁴¹

A nemzeti tematika egyrészt választási időszakokban erősödött fel,⁴² másrészt akkor, amikor jobboldali pártok kerültek kormányra (1990-ben, amikor az MDF, majd 1998-ban, amikor a Fidesz nyerte meg a választásokat). Ebben a dinamikában akkor következett be fordulat, amikor a Fidesz 2002-ben elvesztette a választásokat, és ellenzéki pártként megpróbált egy újfajta legitimációs bázist kialakítani magának a nemzeti tematika segítségével. A nemzeti tematika ekkortól vált folyamatosan a Fidesz legfontosabb tematikájává.⁴³

JEGYZETEK

- ¹ De természetesen nem ezzel kezdődött. Itt csak utalni szeretnék az olyan, évszázadokon átívelő problémákra, mint a magyar nemzeti függetlenség ügye, a magyar nemzet és a nemzeti kisebbségek viszonya, az antiszemitizmus kérdése és a nemzetközi orientáció dilemmái.
- ² A nemzeti tematikát az átfogó, makroközösségi alaptermatikák (vallási, nemzeti, demokratikus) egyikének tekintem. Az alaptermatikák olyan, történelmileg kidolgozódó témaegyüttesek, amelyek a vallási, nemzeti, állampolgári közösségek tagjainak egymáshoz és a közösségen kívül lévőkhez való viszonyát kulturálisan befolyásolják, és identitásukon keresztül próbálják őket bevonni a politikai színtérre. A vallási alaptermatika tekint vissza a leghosszabb múlt-ra, s rendelkezik a legrégebben kialakult multiplikációs rendszerrel és kanonikus alapokkal. A demokratikus alaptermatika olyan értékrenden nyugszik, amelynek társadalmi beágyazottságát és fennmaradását a demokráciák léte és intézményrendszere biztosítja. Kanonizálódott mélyrétegei alkotják a demokratikus társadalmakban az intézményes állampolgári szocializáció alapelveit. A demokratikus alaptermatikából kezdett önállósulni az elmúlt évtizedekben az európai alaptermatika. A nemzeti tematika kanonikus alapjait a nemzetfelfogások alkotják. Formálására és multiplikálására nincs külön intézményrendszer: erre is a demokráciát működtető politikai intézmények szolgálnak – ezért is könnyű az aktuálpolitikai versengésekben a különböző társadalmi, gazdasági és politikai kérdéseket a nemzeti tematika mentén megközelíteni és az állampolgárokat megszólítani (Szabó I., 2005).
- ³ A korszak fokozatos lezáródását négy momentumhoz köthetjük:
- (1) Magyarország 2004. május 1-jétől az Európai Unió teljes jogú tagja lett, amivel a nemzeti kérdések kezelésére új politikai lehetőségek nyíltak.
 - (2) A 2004. december 5-i népszavazás ügye látványosan bizonyította a nemzeti identitás kérdéseinek nyitottságát és politikai törekénységét. Nyilvánvalóvá vált, hogy ezekben a kérdésekben (ki a magyar és mit jelent magyarnak lenni a magyar állampolgárság szempontjából, illetve, hogy mit jelent a magyar állampolgárság), a rendszerváltás után másfél évtizeddel sincs politikai és társadalmi konszenzus, ami a politikai rendezés nélkülözhetetlen feltétele. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a nemzeti tematizáció mozgósító ereje pártpolitikai szempontból csak korlátozott.
 - (3) 2004 őszétől a nemzeti tematikában passzív szocialista-liberális magyar kormány politikai és jogi lépésekre szánta el magát: meghirdette az „új nemzetpolitikát”, nem függetlenül a népszavazástól. Ebben az úgynevezett nemzeti vízum bevezetését, valamint a szomszédos országokban élő magyarok állampolgársághoz jutásának a könnyítését tervezik.
 - (4) A népszavazás után a nemzeti tematika a Fidesz kommunikációjában kezdett lecsengeni, és egy újabb orientációváltás jegyében fokozatosan az alacsonyabb társadalmi státusúak és az idősebb korosztályok felé nyitó, baloldali szociális tematika vált dominánssá.
- ⁴ „A kommunista rendszerek mint „modern jakobinus diktatúrák” a nyugat-európai fejlődésre jellemző államnemzetet „fejlesztették tovább” olyan „pártállamnemzetté”, amelyben az eredeti államnemzet alapját képező demokratikus intézményrendszer pusztá formalitássá vált” (Lázár, 1996: 20).
- ⁵ A Kádár-korszakban az irodalom és a művészetek egyfajta közvetítői szerepet játszottak a nemzeti kérdésekben is a hatalom és a társadalom között.
- ⁶ Hegedüs András egykori miniszterelnök beszél 1984-ben életrajzi interjú-könyvében arról, hogy 1949 után érezhető volt a sztálinizmussal szembeni nemzeti ellenállás. „A nemzet fölényét egyre élesebb és egyre irracionálisabb repressziókkal próbáltuk ellensúlyozni. Ez még erősebb ellenállást váltott ki. Ezt a kettős mozgást kell megérteni ahhoz, hogy ne történelmietlenül vizsgál-

juk az eseményeket.” Ám ők akkor úgy gondolták, hogy „a szocializmus építésével nem a nemzet áll szemben, hanem egyes társadalmi rétegek” (Hegedüs, 1989: 193–194).

- ⁷ Ebben a logikában a magyar nemzetet a nemességgel azonosító történelmi logika sajátos pandanját ismerhetjük fel.
- ⁸ Kádár János 1961 decemberében elhangzott és sokat idézett mondata („aki nincs ellenünk, mellettünk van”) témánk szempontjából azt is jelentette, hogy korlátozott lehetőség nyílt a hivatalostól eltérő álláspontok kifejezésére is.
- ⁹ József Attila életműve például azt fejezte ki, „amit ma nemzeti egységnek, az internacionalizmust is magába foglaló szocialista hazafiságnak nevezünk”, mondta Aczél György József Attila születésének 75. évfordulóján, 1980. április 11-én a József Attila Színházban tartott díszünnepségen (Murányi, 2005: 80).
- ¹⁰ 1973-ban a lakosság 45, 1983-ban 46, 1985-ben 50%-a értette bele a magyar nemzet fogalmába a szomszédos országokban élő magyarokat (a Magyarországon élő nemzeti kisebbségeket 73, illetve 76%-uk) (Lázár, 1996: 54).
- ¹¹ A finom, kódolt üzeneteket elsősorban csak a vájtfülűek értették: például, hogy Kádár János, aki 1977-ben Debrecenben találkozott utoljára Ceausescuval, egyfajta elhatárolódásként a romániai politikától nem akart több találkozót. Az 1988 áprilisában bejelentett romániai falurombolásról (a „településrendezés” programjáról, mely szerint 2000-ig kétezer falut számolnának fel) már sok információ jelent meg a magyar sajtóban. Az 1988. június 27-i Erdély-tüntetés, majd Grósz Károly pártfőtitkár, miniszterelnök és Ceausescu 1988. augusztusi, magyar szempontból diplomáciai kudarcral végződött aradi találkozója már teljes körű nyilvánosság mellett zajlott.
- ¹² Ilyen volt Ember Judit Pócspetri című dokumentumfilmje az 1948-as koncepció perről (1982), Sára Sándor Pergőtűz című dokumentumfilmje a 2. magyar hadsereg doni megsemmisüléséről (1983), Magyar Bálint Dunaapáti 1944–1958 című szociográfiája (1986); Gulyás Gyula és János Törvénytörés nélkül című dokumentumfilmje a kitelepítésekről (1988) stb.
- ¹³ Egy 1981-es ifjúságszociológiai vizsgálat szerint a 15–30 éves KISZ-tagok 53%-a, a nem KISZ-tagok 44%-a szerint előnyökkel jár a KISZ-tagság (Zsíros 1985: 47).
- ¹⁴ Lásd például Duray Miklós, Erdélyi Ágnes, Fényi Tibor, Janics Kálmán, Kószeg Ferenc, Nagy György, Szilágyi Sándor, Szócs Géza, Tamás Gáspár Miklós írásait a Beszélőben (Beszélő III. 1981–1984, 1992).
- ¹⁵ Az Illyés Gyula körül csoportosuló népiek a nyilvános lapokban publikáltak (a Tiszatájban, a Forrásban, a Mozgó Világban, majd 1988-tól a Hittelben).
- ¹⁶ Amikor a „zöld határon” egyre többen menekültek Romániából Magyarországra, a válaszolók négyötöde együtt érzett velük és személyesen is segített volna nekik, de csak 62%-uk értett egyet azzal, hogy itt telepedjenek le (Dobossy-Lázár, 1988: 184–185).
- ¹⁷ A hosszú bomlás kedvezett az új horizontális kapcsolatok kialakulásának (Csanádi, 1995).
- ¹⁸ A nemzettel kapcsolatos problémák a demokratikus és a népi ellenzéket egyaránt foglalkoztatták, de a demokratikus ellenzék számára a pártállami rendszer egészének demokratikus alapokon történő elutasítása volt a fontos. A népi ellenzék inkább beszélő viszonyban volt a hatalommal. Ők a magyar értékek képviselőit, az egyházak autonómiáját és a magyar kisebbségek védelmét a fennálló rendszer javított változatában is el tudták volna fogadni.
- ¹⁹ 1975 és 1987 között az országos gazdasági helyzet megítélése egy +100 és –100 közötti skálán kifejezve +34,5-ről –39,75-re, a személyes gazdasági helyzet megítélése –20,9-ről –74,66-ra csökkent (Vásárhelyi, 1988: 154–157). A távolabbi jövővel kapcsolatban 1985 és 1987 között 24-ről 45%-ra nőtt a pesszimizmus aránya (Szurkos, 1988: 158–160).

- ²⁰ A reformkommunisták mellett a hatvanas évektől a nómenklátúra összezsugorodásával mindinkább teret kapó szakértelmiségre is gondolok, akik a reformtörékvések szakapparátusát alkották.
- ²¹ 1982 és 1988 között folyamatosan romlott a szocialista országok helyzetének megítélése és folyamatosan javult a nyugati országoké. „Az utolsó két évben az emberek tudatában két újabb ország kopogtatott a bajba jutott országok klubjának ajtaján: Magyarország és a Szovjetunió. (...) Az emberek tudatában egyre jobban felbomlott a megoldhatatlan ellentmondásokkal küszködő, állandóan válságban lévő kapitalizmus ideológiai konstrukciója, és ezzel egy időben egyre jobban kirajzolódott az európai szocialista országoknak mint „a föld legkiterjedtebb válságövezetének” – és talán magának a szocializmusnak mint válságba jutott rendszernek – a képe” (Lázár 1989: 120–125.).
- ²² Ennek legplasztikusabb megfogalmazását egy olvasói levélben találtam: „Rádöbrentem, hogy 75 évem alatt nem kevesebb, mint tíz társadalmi rendszerben éltem. Kezdődött IV. Károly királyságával, majd jött Károlyi Mihály népköztársasága, a Tanácsköztársaság, a negyedszázados Horthy-rendszer, amelyet a nyilasuralom követett. Ott voltam Debrecenben, amikor megalakult az ideiglenes nemzeti kormány, a négy antifasiszta párt koalíciója. Azután jött a Rákosi-rendszer, Nagy Imre 1956-os kormánya, a Kádár-rendszer, majd 1990-től a mostani Antall-rendszer. Megéltem-megéltünk háborúkat, forradalmakat, recessziót és fellendüléseket. Történt velünk sok jó, de bőven akadt nehéz esztendő. Az jár az eszemben, hogy az 1994-es választásokon úgy kellene döntenie, hogy véget vessünk ennek a mostani rendszernek, és köztársaságunkat a haladó európai értékek nyomán szervezzük újjá.” Dr. Lakatos György: Múlt, jelen, jövő. *Népszabadság*, Az olvasó oldala rovat, 1993. augusztus 10.
- ²³ Kiss Endre Fichte nyomán azzal magyarázza a posztiszocialista nacionalizmusokat, hogy a három lehetséges nemzetfelfogás közül nem a *strukturálmóder-nizáló nemzetfelfogás* az uralkodó, amely a hosszú távú, kormányokon átívelő társadalmi modernizációt lehetővé tenné, hanem vagy a *romantikus-autopoietikus nemzetfelfogás* (ez jellemzi például a rendszerváltás utáni Magyarországon a plebejus irodalmi hagyományokra támaszkodó Csurka István felfogását), vagy az *etatista-defenzív nemzetfelfogás* (ez jellemezte például Antall József MDF-ét). E két utóbbi felfogás közös vonása, hogy rendelkeznek ellenségképpel (Kiss Endre, 1998).
- ²⁴ „Az a tény, hogy a történeti Magyarország felosztásával kapcsolatban az új Magyarország határait nem szilárd és világos elvi alapokon, hanem teljességgel ötletszerű, esetleges és hatalmi politikai alapokon vonták meg, megszerzte a magyaroknak azt a katasztrofális és félrevezető politikai tapasztalatot, hogy a történeti Magyarország felosztása nem valami szükségszerűség, hanem egészében valami esetleges és hatalmi tényezők által kiváltott szerencsétlenség, melyet a hatalmi tényezők megváltoztatásával és a szerencse jobbra fordultával éppen úgy vissza lehet csinálni. A magyarok húsz esztendőn keresztül etnikai sérelmeket és etnikai aspirációkat hangoztattak, mint-hogy valóban itt volt az a pont, ami a trianoni békeszerződést érthetatlenné és önmagával ellentmondóvá tette. Ugyanakkor azonban mégsem rajzolódott ki egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe, hanem az aktuális és végsőleg el nem fogadható Magyarország maradt továbbra is szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal, melynek vágyképét húsz éven keresztül tovább melengették. Adott pillanatban azután a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhette azt mondani, hogy a magyarok kevesebbel megelégszenek, mint a történeti Magyarország (Bibó, 1986: I. kötet 506–507).
- ²⁵ Természetesen nem a történettudományi feldolgozások szintjén, hanem a közgondolkodás szintjén.

- ²⁶ 1995-ben arra a kérdésre, hogy „mely fogalmak illenek az ön politikai nézeteire?“, a lehetséges kategóriákat a következő sorrendben választották: demokrata (42%), zöld (33%), keresztény (32%), liberális (29%), nemzeti (27 %), népi (23 %), szocialista (23%), baloldali (15%), konzervatív (11%), jobboldali (7%), kommunista (2%), anarchista (1%). A „szocialisták” ötödének, a „liberálisok” és a „nemzetiek” harmadának, az ezek egyikébe sem sorolhatóak négy tizedének nem volt kedvenc pártja (Marián 1996: 580–587).
- A 2004 októberében az MDF-ből kizárt Lezsák Sándor személye körül csoportosuló parlamenti képviselők, a Lakitelek Munkacsoport tagjai 2005 májusában megalakították a Nemzeti Fórumot.
- ²⁷ Az 1990-es, 94-es és 98-as választásokon a választók 40%-a változtatott pártot (Gradwohl–Marián–Szabó I., 1998).
- ²⁸ Ezzel a lehetőséggel a pártállami rendszer nem élt.
- ²⁹ Természetesen csak akkor, ha erre társadalmi igény van. Pusztán politikai eszközökkel nem lehet semmilyen tematikára igényt teremteni.
- ³⁰ 1983-ban arra a kérdésre, hogy szülei, nagyszülei közül bárki szenvedett-e üldözést politikai, vallási okokból, a megkérdezettek 42 százaléka igennel válaszolt. Az 1948 utáni időszakot 18 százalékuk említette (Csepeli György: Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 1988. 4.).
- Egy 1991-es kutatásban összesen 24 százalék volt azok aránya, akiket személyükben vagy családjukban ért sérelem vagy üldöztetés [Simon János: A demokrácia „másnapja” Magyarországon (avagy hogyan is demokratizálódtunk 1991-ben?). In: *Magyarország politikai évkönyve 1992*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány–Economix Rt., Budapest, 1992].
- ³¹ Annyiban igaz ez az MSZP-re is, hogy a nemzeti kerekasztal tárgyalásain részt vevő reformkommunisták éppen azért fordultak szembe az MSZMP-vel, mert nem találták kielégítőnek a nemzeti érdekek képviseletét.
- ³² Szándékosan használok itt még a „politikai aktorok” kifejezést, mivel az első szabad választásokat közvetlenül megelőző időszakban még a formálódó új politikai tényezők maguk sem tekintették magukat pártoknak. Ebből a szempontból is figyelemre méltóak az ekkoriban születő (és előzmények nélküli) pártok elnevezései: Magyar Demokrata Fórum, Szabad Demokraták Szövetsége (illetve korábban a *Hálózat*), Fiatal Demokraták Szövetsége. Ezek nevében – ellentétben például a jogfolytonosságot felmutatni tudó kisgazdapárttal és szociáldemokrata párttal – nem szerepel a „párt” szó. Az MDF alapdokumentumaiban (az 1987-es nyilatkozatban és az 1988-as alapítólevélben) például azt olvashatjuk, hogy az MDF „szellemi mozgalom, nincs szándékában párttá szerveződni”, valamint, hogy „nem fogadja el sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiesség címkeit és választási kényszereit”, bár „a többpártrendszer kialakulása szükséges”.
- ³³ Ebben szerepet játszott az a már említett tény, hogy a kutatások szerint a konzervativizmus, illetve a jobboldaliság nem bizonyult markáns csoportképző kategóriának (Marián, 1996; Marián–Szabó I. 1999).
- ³⁴ Az egypártrendszer előtti időszakban már kikristályosodott politikai profillal, kialakult pártstruktúrával, saját társadalmi bázissal rendelkező Független Kisgazdapárt hagyományos jelmondata (Isten, haza, család) hordozta megjeleníteni kívánt értékrendjének alapkategóriáit, keresztény nemzeti irányultságát.
- ³⁵ Magyarországtól eltérően a vallási szempontból sokkal egységesebb és kevésbé szekularizálódott Lengyelországban a két makroközösségi tematika, a nemzeti és a keresztény egyaránt alkalmas volt az új politikai önmeghatározások kidolgozására, méghozzá úgy, hogy a két tematika összekapcsolódott és egymást erősítette. További különbség, hogy Lengyelországban az új helyzetben szükségessé vált politikai önmeghatározások szervesen épültek a katolikus egyház által az államszocialista időszakban is folyamatosan ébren tartott

– és az adott rendszerhez képest valóságos alternatívát jelentő – lengyel katolikus identitásra.

³⁶ A rendszerváltás után egy sor olyan szervezet, mozgalom, társaság és egyesület is létrejött, amelyek a nemzeti kérdésekben egyenesen folytatták a két világháború közötti időszak nemzeti tematikájának, szélsőjobboldali, ultranacionalista, illetve ultrakonzervatív irányait. Ezeknek a szervezeteknek a kiadványait, honlapjait szinte kizárólag a nemzeti tematika uralja. Bár kis létszámú csoportokról van szó, kétségtelenül részt vesznek a nemzeti tematika formálásában, még ha hatásuk korlátozott is. Dolgozatomban azonban csak a politikai pártokkal foglalkozom, közülük is azokkal, amelyek jelentős szerepet játszottak a nemzeti tematika alakításában mind a köznap politikai szocializáció, mind pedig a politikai pártok közötti verseny szempontjából.

³⁷ Két további példa a nemzeti jelleg hangsúlyozására a jobboldali pártok önmeghatározásában:

– Amikor 1996 márciusában (a népinek tartott) Lezsák Sándor elnökké választása után az MDF-ből (a liberálisnak tartott) Szabó Iván vezetésével 45-en kiváltak és megalapították a Magyar Demokrata Néppártot, közleményükben pártjukat „nemzeti elkötelezettségű, modern európai kereszténydemokrata néppártnak” tekintették, amely „befogadja a népi gondolatot és a nemzeti szabadelvű értékeket is.” (Az ekkor még 15 fős parlamenti frakcióval rendelkező MDNP az 1998-as választásokon már nem jutott be a parlamentbe.)

– A 2004 októberében az MDF-ből kizárt, Lezsák Sándor személye körül csoportosuló parlamenti képviselők, a Lakitelek Munkacsoport tagjai 2005 májusában megalakították a Nemzeti Fórumot.

³⁸ 2004. augusztus 13-án a keresőprogram 1680 találatot jelzett a „nemzeti oldal” kifejezésre...

³⁹ Jól illusztrálja ezt, hogy a 2002-es országgyűlési választások után az ellenzékbe került MDF elnöke, Dávid Ibolya a sajtó tudomására hozta, hogy tájékoztatást kért Szili Katalin házelnöktől arról, hogy miért szüneteltetik a díszőrséget a Parlamentben a Szent Koronánál. „Nemzeti elkötelezettségű, a hagyományokhoz ragaszkodó honfitársaim nevében szólók a korona őrzésének visszaállításáért” – fogalmazott Dávid Ibolya. MTI, 2002. május 30.

⁴⁰ A jobboldali pártok a „nemzeti oldal” kifejezéssel mintegy nevet adtak annak a közgondolkodásban meglévő és több kutatásból is kirajzolódó politikai dimenzióknak, amely a szocializmus, a baloldal elfogadásának, illetve elutasításának tengelyén található.

⁴¹ Két példa ennek a kétpólusú politikai térnek a leírására:

– Jeszenszky Géza Magyarország washingtoni nagyköveteként 1999. november 20-án nyilvánosságra hozott, a Pulitzer-emlékdíj alapítójának a nagykövetség levélpapírjára írt magánlevelében úgy fogalmazott, hogy a kitüntetettek munkássága „a tisztességes magyarok szemében visszataszító” volt, mert „a szocialisták bérenceiként” „goebbelsi módszerekkel” rágalmazták Antall József kormányát.

– Kövér László a Fidesz elnökeként 2001-ben Gyöngyösön, egy lakossági fórumon azt mondta, hogy „Orbán Viktor azért tárgyalt az európai uniós csatlakozásról Horn Gyulával, mert egy keresztény értékrendű ember, és segíteni szeretne Horn Gyulának abban, hogy bűneit, amit saját nemzete ellen elkövetett, kis, aprócska tételekben próbálja meg jóvátenni.” Bűn és sóprés. Kövér László egy gyöngyösi lakossági fórum vendége volt. Index/MTI 2001. január 31.

A két jobboldali politikus megfogalmazásai azt mutatják, hogy a saját oldaluk, a nemzeti oldal pozitív erkölcsi értékeivel (tisztesség, keresztény értékrend) ellentétben a másik oldalnak súlyos politikai és erkölcsi bűnöket tulajdonítanak („goebbelsi módszerek”, „a nemzet ellen elkövetett bűnök” stb.). A két

példa abból a szempontból is érdekes, hogy az eredeti megfogalmazások csak szűk körben voltak ismereteseek; a média jóvoltából jutottak szélesebb nyilvánosságra, és váltak többszörösen hivatkozott, éveken át emlegetett megfogalmazásokká.

- ⁴² Ebből a szempontból vizsgálva az 1990-es választást megnyert, de 1994-ben ellenzékbe került MDF *Választási hírek* című szórólapját – amely a második forduló előtt, 1998. május 17-én jelent meg a párt akkori első emberének, Lezsák Sándor elnöknek a választókerületében – megállapíthatjuk, hogy a párthoz kapcsolt értékek szempontjából a hangsúly a nemzeti jellegen van. Az első oldalon Nemzeti összefogás címmel olvasható a Lezsák Sándort támogató pártok és szervezetek listája; a javára visszalépő független jelölt egy „nemzeti érdekeket képviselő” kormány szükségességére hivatkozik, a mellette megszólaltatott helyi véleményformálók pedig az „igazi keresztény értékrendre”, „a magyar nemzet tudatának képviselőjére” hivatkoznak, valamint arra, hogy „nem eladó a magyar föld”.
- ⁴³ Ennek hátterében az áll, hogy az ellenzékbe került Fidesz egy új legitimációs struktúra kiépítésébe kezdett, amely nem a parlamentarizmuson, hanem a nemzet sajátos politikai értelmezésén alapult. Eszerint a nemzet igazi képviselője nem a legitimitását a parlamenti választásokból nyerő kormánykoalíció, hanem a Fidesz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok I. A kelet-európai kis népek mizériái*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Botos János–Gyarmati György–Korom Mihály (szerk.) (1988): *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Budapest, Minerva.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. I. Monográfia, II. Dokumentumok*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Dobossy Imre–Lázár Guy (1987): „Most már mi állunk rosszabbul.” Jel-Kép 3. 163–165. oldal.
- Dobossy Imre–Lázár Guy (1988): „Elindultam szép hazámból...” Jel-Kép 3. 184–185.
- Gradwohl, Paul–Marián Béla–Szabó Ildikó (1998): *A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-korszakhoz való viszony szerepe a magyar politikai közgondolkodásban*. Politikatudományi Szemle 2. 5–26. oldal.
- Hegedüs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Heller Mária–Rényi Ágnes (1994): *Diszkurzív stratégiák az új magyar nyilvánosságban. A népi-urbánus vitától a magyar-zsidó szembenállásig főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben*. In: Füzfa Balázs–Szabó Gábor (szerk.): *A zsidókérdésről*. Németh László Szakkollégium, Szombathely.
- Kende Péter (1994): *Politikai közösség és nemzet*. Magyar Tudomány 4.
- Kiss Endre (1998): *Kísérlet a posztoszocialista nemzetproblematika értelmezésére*. Új Holnap 1.
- Kiss Balázs (szerk.) (2000): *Politikai kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó 19–205. oldal.
- Lázár Guy (1989): „Fordult a kocka.” Jel-Kép 3. 120–125. oldal.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. (1973): Budapest, Kossuth Könyvkiadó 358–380. oldal.

- Marián Béla (1996): „A politikai közvélemény a Marketing Centrum kutatásainak tükrében.” In (Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1995-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Marián Béla–Szabó Ildikó (1999): „Politikai érzelmek hálójában.” *Szociológiai Figyelő* 1–2. 114–128. oldal.
- Mód Aladár (1949): „A nacionalizmus ellen.” *Társadalmi Szemle* 8–9.
- Murányi Gábor (2005): „Az átértelmezésig és tovább. Harcok József Attila birtoklásáért.” *HVG* április 9. 80. oldal.
- Nagy Lajos Géza (1989): „A kettészakadt társadalom. A lakosság, az értelmiség és saját tagságának képe az MSZMP-ről.” *Jel-Kép* 4.
- Szabó Ildikó (2005): „Kollektív identitásminták a politikai szocializációban.” *Educatio* 2.
- Szurkos Mária (1988): „Növekvő elégedetlenség.” *Jel-Kép* 2. 158–160. oldal.
- Zsíros Mária (1985): *A KISZ szervezettsége és befolyása egy empirikus kutatás tapasztalatai alapján.* (sokszorosított kézirat) Budapest, KISZ KB ifjúság- és közvélemény-kutató csoportja.
- Vásárhelyi Mária (1988): „Drámai változás.” *Jel-Kép* 2. 154–157. oldal.